

26. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΟΛΙΝ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ (IV)

Εἰς τὰς ἀνασκαφικὰς ἐργασίας, αἱ ὁποῖαι συνεχίσθησαν ἐντὸς τῆς Ῥόδου κατὰ τοὺς τελευταίους μῆνας τοῦ 1954, μετέσχεν ὁ Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων κ. Π. Λαζαρίδης, ὡς καὶ ὁ Τεχνικὸς Σύμβουλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας Δωδεκανήσου, Ἀρχιτέκτων Δ. Ε. κ. Δ. Ὅρ. Κατσάρης, ὁ ὁποῖος παρέσχεν ὡσαύτως πολύτιμον βοήθειαν διὰ τὴν συντήρησιν καὶ τὴν ἐν γένει διασφάλισιν τῶν ἐρευνηθέντων μνημείων.

Α'. ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΕΝΤΟΣ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΕΩΣ

Ἀποκάλυψις ἀρχαίας ὁδοῦ. Ἔνεκα τῆς ἰδιαιτέρας σημασίας, τὴν ὁποῖαν ἔχει διὰ τὴν Ῥόδον, ὡς ἐπίσης καὶ διὰ τὴν ἐν γένει ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς πολιοδομίας, τὸ ζήτημα τῆς ὁμοτομικῆς διαιρέσεως τῆς πόλεως ταύτης, ἀρχομένων τῶν νέων ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν συνεκεντρώθησαν ἅπαντα τὰ μέχρι τοῦ τέλους περιῖπου τοῦ 1952 ὑπάρχοντα σχετικὰ στοιχεῖα εἰς προκαταρκτικὸν χαρακτήρος μελέτην, εἰς τὴν ὁποῖαν περιελήφθη καὶ προσωρινὸν διάγραμμα ἀξόνων τῶν ὡς βεβαίων ἢ πιθανῶν θεωρουμένων ἀρχαίων ὁδῶν¹.

Τὸ διάγραμμα τοῦτο, ὡς καὶ ἡ ὅλη μελέτη, εἶχον σκοπὸν κυρίως τὴν διευκόλυνσιν τῆς συστηματικωτέρας παρακολουθήσεως τοῦ ἐν λόγῳ θέματος κατὰ τὰς ἀνασκαφικὰς ἐρεῦνας καὶ τὰς οἰκοδομικὰς ἢ ἄλλας ἐργασίας, τὰς ἐκτελουμένας ἐντὸς τῆς συγχρόνου πόλεως, ἢ ὁποῖα κατέχει περιῖπου τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας.

Μετὰ τῶν ὡς πιθανῶν σημειωθειῶν ὁδῶν τοῦ διαγράμματος τοῦτου περιλαμβάνεται, ὑπὸ σῆμα Ρ 27, ὁδὸς ἐκ τοῦ κατὰ μῆκος τῆς πόλεως (B-N), τῆς ὁποίας ὁ ἄξων ἤχθη ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁδοῦ Ν. Ζηλανδίας, κατασκευασθείσης κατὰ τὸ νοτιοδυτικὸν μέρος τῆς πόλεως, πρὸ τοῦ τελευταίου πολέμου, ἐπὶ τῆς γραμμῆς παλαιοῦ ἀγροτικῦ ὁδομίσκου.

Σχετικῶς ἀναγράφονται εἰς τὴν εἰρημένην μελέτην τὰ ἑξῆς²: «Τὴν γραμμὴν κατὰ μῆκος ἀγυιῶν τῆς πόλεως φαίνεται ὅτι ἠκολούθουν καὶ παλαιὸι δρόμοι, ἀποτελέσαντες τὴν βάσιν διαμορφώσεως συγχρόνων, ὡς εἶναι ἡ ὁδὸς Ν. Ζηλανδίας, σημαντικωτάτη ἀσφαλῶς καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα διὰ τὴν ἐπικοινωνίαν τῆς πόλεως πρὸς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς νήσου».

Κατὰ τὸ 1954 ὁ Δῆμος Ῥόδου ἐπεχείρησε τὴν διάνοξιν νέας ὁδοῦ

¹ Ι. Δ. ΚΟΝΤΗ, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς ὁμοτομίας τῆς Ῥόδου, πίν. Ι, Π.

² Ἀὐτ. σ. 20.

κατὰ τὴν πρὸς Β. προέκτασιν τῆς ὁδοῦ Ν. Ζηλανδίας, καθοριζομένην ἀπὸ Ν. ὑπὸ τῆς καθέτου πρὸς αὐτὴν ὁδοῦ Διαγοριδῶν (Ρ 17), ἀπὸ Β. δὲ ὑπὸ τῆς νεωτέρας ὁδοῦ Β. Ἡπείρου.

Ὡς ἦτο ἐπόμενον τὰς ἐργασίας τοῦ Δήμου παρηκολούθησε μεθ' ὅλως ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, ἡ ὁποία καὶ διέκοψεν αὐτάς, εὐθὺς ὡς ἀνεφάνησαν τὰ ἀναμενόμενα ἀρχαῖα λείψανα.

Ἡ ἀρξαμένη ἐξερεύνησις τοῦ χώρου εἰς δύο μεγάλους τομεῖς, εἰς τοὺς ὁποίους κυρίως ἀπεκαλύφθησαν τὰ λείψανα, ἦτοι παρὰ τὴν διασταύρωσιν τῆς διανοιγομένης ὁδοῦ πρὸς τὴν ὁδὸν Χειμάρρας (Ρ 13) καὶ πρὸς τὴν ὁδὸν Πίνδου (Ρ 5), περιορίσθη κατὰ τὸ 1954 εἰς γενικὸν κατατοπισμὸν, ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν μορφήν τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ, ἀκολουθούσης ἀκριβῶς τὴν γραμμὴν τῆς διανοιγομένης, ὡς ἐπίσης καὶ τῶν παρακειμένων οἰκοδομῶν. Εἰδικώτερον ἐξητάσθησαν τὰ λείψανα τὰ χρονολογούμενα ἀπὸ τῆς ὑστέρας ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς μέχρι τῆς ἐγκαταλείψεως τῆς ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς μεσαιωνικῆς πόλεως περιοχῆς.

Ὡς ἐκ τούτου ἀνεσκάφη ἐκ τῶν ἀναγομένων εἰς τὴν ἀρχαιότητα στρωμάτων τὸ ἀνώτερον κυρίως, βαθύτερον δὲ ἐχώρησεν ἡ σκαφή μόνον εἰς τὰ μέρη, εἰς τὰ ὁποία ἦτο τοῦτο ἀπαραίτητον, κυρίως λόγῳ καταστροφῆς τῶν ὑψηλότερον εὕρισκομένων λειψάνων, πρὸς διαπίστωσιν τῆς συνεχίσεως τῶν ἐξεταζομένων κατασκευῶν.

1. *Τομεὺς α'.* (Εἶκ. 1 - 2). Μεταξὺ τῶν ὁδῶν Πίνδου (Ρ 5) καὶ Β. Ἡπείρου ἡ ἀνασκαφὴ περιέλαβε μέρος τῆς διανοιγομένης ὁδοῦ εἰς μῆκος 126 μ., ἀρχόμενον ἀμέσως πρὸς Β. τῆς ὁδοῦ Πίνδου καὶ τερματιζόμενον εἰς ἀπόστασιν 50 μ. περίπου ἀπὸ τῆς ὁδοῦ Β. Ἡπείρου.

Ἐνταῦθα εἰς βάθος 1.70 μ. ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς ἐπιφανείας τοῦ κήπου, εἰς τὸν ὅποιον ἀνήκεν ὁ χώρος, ἦδη ἀπὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς, ἀπεκαλύφθη ἡ ἀρχαία ὁδός, παρ' αὐτὴν δὲ καὶ λείψανα τῶν οἰκοδομημάτων, τῶν κειμένων ἐπὶ τῆς δυτικῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς, σφζόμενα μέχρις ὕψους μεγ. 1.85 μ. ἀπὸ τοῦ φυσικοῦ ἀργιλλώδους ἐδάφους, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐδράζονται.

Πρόκειται περὶ τοῦ προσθίου μέρους οἰκήσεων — ἢ καὶ τινος δημοσίας ἴσως οἰκοδομῆς — πλησίον τῆς διασταυρώσεως τῆς ὁδοῦ πρὸς τὴν ὁδὸν Πίνδου, κατεσκευασμένων, κατὰ τὴν πρόσοψιν διὰ κανονικῶν καὶ καλῶς εἰργασμένων πωροπλίνθων, κατὰ δὲ τὰ ἔσωτερικὰ διαμερίσματα διὰ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ἀκανονίστων πωροπλίνθων, αἱ ὁποῖαι διασφύζουν λείψανα «πομπηγιανῶν» κονιαμάτων.

Τὸ κατώτερον μέρος τῶν ἐν λόγῳ τοίχων ἀνάγεται εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν τοῦλάχιστον ἐποχὴν — τὰ ἐντὸς τοῦ 1954 βαθέως ἀνασκαφέντα τμήματα ἐνεφάνισαν διατεταραγμένα τὰ παρακείμενα στρώματα — ἐνῶ ἄνω οἱ τοῖχοι

ἔχουν ἀνακατασκευασθῆ μεταγενεστέρως, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μετὰ τινὰ τῶν καταστρεψάντων τὴν πόλιν σεισμῶν, διὰ τοῦ ἀρχικοῦ προφανῶς ὑλικοῦ, τὸ ὁποῖον ἐχρησίμευσεν ὁσαύτως καὶ διὰ σημαντικὰς μεταβολὰς τοῦ παλαιοῦ σχεδίου τῶν οἰκοδομῶν.

Εἰκ. 1. Ἡ ἀποκαλυφθεῖσα ἀρχαία ὁδὸς μετὰ τῶν ἀνωτέρων ὁδοστρωμάτων κατὰ τὸν τομέα α΄.

Τὸ πλάτος τῆς ὁδοῦ εἰς τὸν τομέα τοῦτον διεπιστώθη μόνον μέχρι 3.90 μ. ἀπὸ τῆς δυτικῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς. Περαιτέρω δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐξακριβωθῇ ἡ ἔκτασις τῆς ὁδοῦ Α., ἔνεκα πλήρους ἀλλοιώσεως τοῦ χώρου ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης, προξενηθείσης ὑπὸ παλαιότερον ἐκτε-

λεσθέντων ἀρδευτικῶν καὶ ἄλλων ἀγροτικῶν ἔργων. Οὕτω δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ διαπιστωθῇ καὶ τὸ ἀπὸ Α. ὄριον τοῦ ἀνδρωτοῦ πεδίου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου φαίνεται ὅτι ἔκειτο ἡ ὁδὸς εἰς τὸν τομέα τοῦτον ἐπίσης, ὡς καὶ εἰς τὸν τομέα β' (βλ. κατωτέρω).

Ἡ ὁδὸς ἦτο ἐστρωμένη διὰ πεπιεσμένης ἀργιλλώδους γῆς («ἀσπρόπηλα»), περιεχοῦσης ἄμμων, θαλασσίους χάλικας («σαβοῦραν»), ἄσβεστον, ὄστρακοκονίαμα, λεπτὴν λατύπην ἐκ πάρου, ἔτι δὲ ὄστρακα ἀγγείων κ. ἄ.

Τοιαῦτα στρώματα, πάχους 0.20 μ. περίπου, διακρίνονται καὶ ἄλλα

Εἰκ. 2. Εἰς βάθος σκαφή τῆς ὁδοῦ παρ' οἰκοδομῆν τοῦ τομέως α'.

Εἰκ. 3. Ἀρχικῶς κρυπτὸς ὄχετος οἰκίας ἐντὸς τοῦ ἀνωτέρου ὁδοστρώματος τοῦ τομέως α'.

ὑπὸ τὸ ἀνώτατον, ἀντιστοιχοῦντα προφανῶς εἰς διαφόρους ἐπισκευὰς τῆς ὁδοῦ.

Κατὰ διαστήματα ἡ ὁδὸς διακόπτεται ὑπὸ μικρῶν ἐγκαρσίων πρὸς αὐτὴν ὄχετῶν, ἀρχικῶς κρυπτῶν, ἐκκινούντων ἐκ τῶν οἰκοδομημάτων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς (εἰκ. 3). Ἡ ἀπὸ Α. ἀπόληξις τῶν ὄχετῶν δὲν δύναται νὰ διαπιστωθῇ, ἔνεκα τῆς σημειωθείσης ἀλλοιώσεως τοῦ χώρου.

Τὸ ἀνασκαφὲν μέρος τῆς ὁδοῦ εἰς τὸν τομέα τοῦτον ἐμφανίζει, εἰς ἀπόστασιν 85.30 μ. ἀπὸ τῆς ὁδοῦ Πίνδου, ὑψομετρικὴν διαφορὰν κατὰ τὸ μῆκος· αἱ οἰκοδομαὶ τοῦ βορειοτέρου τμήματος ἐδράζονται 1 μ. βαθύτερον τῶν νοτιωτέρων οἰκοδομῶν. Ὁ τρόπος ἀντιμετώπισεως τῆς διαφορᾶς ταύτης θέλει ἀποτελέσει ἀντικείμενον ἐξετάσεως κατὰ τὴν συνεχιζομένην ἐρευναν. Ὅμοιως θέλει ἐξετασθῆ καὶ ἡ ἀκριβὴς σχέσις πρὸς τὴν ἐξεταζομένην

ὁδὸν ἄλλων, καθέτων πρὸς αὐτήν, ἐμφανισθεισῶν κατὰ τὴν ἀνασκαφήν.

Διαρκούσης τῆς τελευταίας περιόδου μέρος τοῦ πλάτους τῆς ὁδοῦ εἶχε καταπατηθῆ ὑπὸ τῶν ἰδιοκτητῶν τῶν παρακειμένων οἰκοδομῶν.

Βορειότερον δὲν ἐπεξετάθη ἡ ἀνασκαφή εἰς τὸν τομέα τοῦτον, διότι τὰ λείψανα ἐνεφανίζοντο περισσότερον διατεταραγμένα καὶ βαθύτερον μόνον ἐνιαχοῦ σφζόμενα. Ὡς ἐκ τούτου ἡ συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς κατὰ τὸ πρὸς τὴν ὁδὸν Β. Ἠλείου μέρος τοῦ τομέως ἀπῆται τὴν διάνοξιν μεγάλων λάκκων, συνεπαγομένων, πλὴν τῶν ἄλλων, πλήρη δυσχέρανσις τῆς ἐπικοινωνίας τῶν παρικοινοῦντων πρὸς τὴν ἐν λόγῳ ἀρτηρίαν.

2. *Τομέως β'.* Οὗτος εὑρίσκεται νοτιώτερον τοῦ τομέως α', μεταξὺ τῆς ὁδοῦ Χειμάρρας (P13) καὶ τῆς ὁδοῦ Πίνδου (P5). Ἐνταῦθα ἡ ἐξερευνημένη ὁδὸς ἀνεσκάφη κατὰ τὸ 1954 εἰς μῆκος 58 μ., ἀρχόμενον ἀπὸ ἡρειωμένης οἰκίας, κειμένης ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Χειμάρρας, ἤτοι εἰς ἀπόστασιν 70 μ. ἀπὸ τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος τῆς ὁδοῦ ταύτης.

Ἡρευνήθη κυρίως τὸ δυτικὸν μέρος τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ, τὸ δὲ ἀνατολικὸν ἐξετάσθη μόνον διὰ τάφρων, κατὰ διαστήματα, πρὸς διαπίστωσιν τῆς ἐκτάσεως καὶ τῆς καταστάσεως τῆς ὁδοῦ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης.

Εἰς τὸν ἐν λόγῳ τομέα ἡ ἔρευνα παρουσιάζει πρόσθετον ἐνδιαφέρον, διότι ἀμέσως παρὰ τὸ ἀνασκαφὲν τμήμα τῆς ὁδοῦ, πρὸς Α. ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὸ 1952 τὰ λείψανα τῶν οἰκημάτων, τὰ σημειωθέντα ὡς κείμενα εἰς τὸν «Συνοικισμόν Ἐργατοῦπαλλήλων»¹.

Τὸ ἐπίπεδον ἐδράσεως τῶν οἰκημάτων τούτων, χρονολογούμενον τοῦλάχιστον ἀπὸ τοῦ 2ου π. Χ. μέχρι τοῦ 2ου μ. Χ. αἰῶνος, κεῖται βαθύτερον τοῦ ἀνωτέρου ἐπιπέδου τῆς ἐξερευνημένης ὁδοῦ, διότι αὕτη εὑρίσκετο ἐπὶ ἀνδηρωτοῦ πεδίου.

Σημειωτέον ὅτι ἡ ἀνδηρωτὴ διαμόρφωσις διατηρεῖται, μετὰ τῶν φυσικῶν ὡς ἐκ τῆς ἐπιχώσεως ἀλλοιώσεων, μέχρι σήμερον, τοῦτο δὲ ἀποτελεῖ μίαν ἀκόμη ἐπιβεβαίωσιν τῆς ἀλλαγῆς ἐκφρασθείσης ὑποθέσεως, περὶ ἀναγωγῆς εἰς τὴν ἀρχαίαν διαίρεσιν τῶν ἐντὸς τῆς συγχρόνου πόλεως καὶ ἴδια κατὰ τὸ δυτικὸν μέρος ὑπαρχόντων ἀφθόνων ἀνδῆρων, μετὰ προσανατολισμοῦ πρὸς τὰ κύρια σημεία τοῦ ὀρίζοντος.

Ἡ ἐπιβεβαίωσις αὕτη ἐπαυξάνει τὴν ἀξίαν τῶν ἐν λόγῳ διαμορφώσεων ὡς στοιχείων ἀποκαταστάσεως τοῦ σχεδίου καὶ τῆς ἐν γένει μορφῆς τῆς ἀρχαίας Ῥόδου.

Καὶ εἰς τὸν τομέα τοῦτον ἡ ὁδὸς ἐμφανίζει ἀνάλογα πρὸς τὰ ἀνωτέρω σημειωθέντα ὁδοστρώματα, μετὰ παρεντιθεμένων πηλίνων ὑδραυλικῶν σω-

¹ Αὐτ. σ. 9 ἔξ. Πρβ. L. MORRICONE, Annuario SIA, XXVII - XXIX, σ. 359 ὑπ. 2.

ληνώσεων (εἰκ. 4), ὅμοια τῶν ὁποίων ἀπεκαλύφθησαν καὶ εἰς τὸ βορειότερον μέρος τοῦ τομέως α΄.

Τὸ διαπιστωθὲν πλάτος τῆς ὁδοῦ εἰς τὸν τομέα β΄, ἔξιχνυόμενον μέχρι πέρατος τοῦ ἀνδῆρου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου δὲν ἀπεκαλύφθησαν λείψανα κτισμάτων ἀπὸ Α., εἶναι 16 μ. περίπου. Ἐκ τούτου συνάγεται ὅτι ἡ ὁδὸς ἀνήκεν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν πλατειῶν, ὡς εἶναι ἄλλωστε φυσικόν, ἕνεκα τῆς σημειωθείσης ἤδη σημασίας της ἀπὸ συγκοινωνιακῆς ἀπόψεως.

Ἡ ἑτέρα τῶν μέχρι τοῦδε ἀποκαλυφθεισῶν πλατειῶν τῆς πόλεως (Ρ31), βαίνουσα ἐπίσης ἀπὸ Β. πρὸς Ν. ὑπὸ τὴν ῥωμαϊκὴν της μορφήν, ἔχει πλάτος 10.30 μ., εἰς τὸ ὁποῖον παλαιότερον προσετίθετο, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, καὶ χῶρος καταληφθεὶς τελικῶς ὑπὸ τῶν στοῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπλαίσιουν τὴν ὁδὸν τῆς ῥωμαϊοκρατίας¹.

Ἀπὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ἔξερευνημένης ὁδοῦ, ἀπὸ τῆς ὁποίας ὑπῆρχον οἰκοδομαί, διασφύζονται κατὰ χῶραν λίαν μεταγενέστεροι μόνον τοῖχοι, κατεσκευασμένοι διὰ παλαιοῦ ἰλικοῦ. Παρὰ τὸ νοτιοδυτικὸν πέρας τοῦ σκάματος ὅμως ἀπεκαλύφθησαν ἐν μέρει τὰ θεμέλια τῆς μεγάλης ἀρχαίας οἰκοδομῆς, κειμένης ἐπὶ τῆς κανονικῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς.

Τῆς οἰκοδομῆς ταύτης δὲν ἦτο δυνατὴ πρὸς τὸ παρὸν ἡ ἀποκάλυψις, ἕνεκα τῆς ὑπάρξεως ὑπὲρ αὐτὴν οἰκίσκων τινῶν κατοικουμένων.

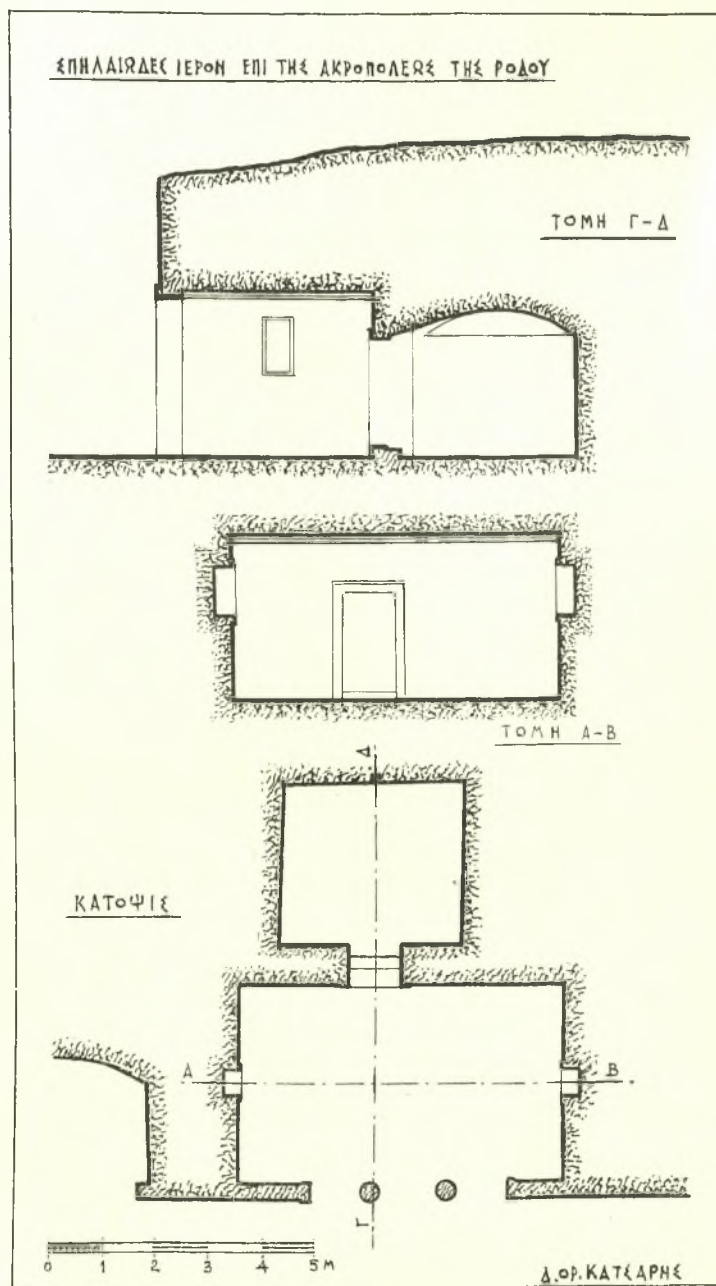
Τὸ λοιπὸν ἀνασκαφὲν μέρος τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ δὲν διασφύζει ἐπὶ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς τοίχων, διακρίνεται ὅμως παρὰ τὸ πέρας τῶν ὁδοστρωμάτων σαφῶς ἡ ἔδρα διαλυθέντος τοίχου, ὁ ὁποῖος ἀνήκεν εἰς τὴν πρόσοψιν οἰκοδομημάτων ἢ καὶ εἰς περίβολον ἴσως, σχετιζόμενον πρὸς τὴν σημειωθείσαν μνημειώδη οἰκοδομήν.

Ἀξιοσημείωτον εἶναι πρὸς τούτους ὅτι πρὸ τοῦ ἐν λόγῳ τοίχου ἀπεκαλύφθησαν ὅσαι εἰς τὰ ὁδοστρώματα, διαμ. 0.20-0.30 μ., αἱ ὁποῖαι ὀφεί-

Εἰκ. 4. Τμήμα τῆς ὁδοῦ κατὰ τὸν τομέα β΄, μετὰ τοῦ ἀνωτέρου ὁδοστρώματος, σωληνώσεων καὶ ὀπῶν δένδρων.

¹ ΠΑΕ 1952, σ. 572 ἐξ.

Εἰκ. δ. Κάτοψις καὶ τομαὶ τῆς ἐξερευνηθείσης σπηλαιώδους κατασκευῆς.

λονται, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἰς δένδρα εὐρισκόμενα παρὰ τὴν παρυφήν τῆς ὁδοῦ (εἰκ. 4).

Αἱ λεπτομέρειαι τῆς ὅλης ἐρεύνης θὰ παρασχεθοῦν εἰς τὴν ἐπομένην ἔκθεσιν, μετὰ τὴν περάτωσιν τῆς συνεχιζομένης ἀνασκαφικῆς ἐργασίας καὶ τῶν καταρτιζομένων σχεδιογραφημάτων.

Β'. ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΕΠΙ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ

α'. *Ἐξερεύνησις σπηλαιώδους κατασκευῆς.* (Εἰκ. 5 - 6). Ὁ ἀμέσως πρὸς Ν. τοῦ τεμένους τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος χῶρος, ἔνθα ἔξετελέσθη ἡ ἀνακοινουμένη ἐρευνα, πλάτους 100 μ. περίπου, ἴσου, πρὸς τὸ ἥμισυ τοῦ μεγάλου βασικοῦ μέτρου τῆς διαιρέσεως τῆς ἀρχαίας Ῥόδου, διατηρεῖ εἰς ἀρίστην κατάστασιν τὴν εἰς ἀνδρωτὰ πεδία ἀρχικὴν του διαμόρφωσιν. Ἐπὶ πλέον τὰ πεδία ἐνταῦθα παρουσιάζουν κανονικώτερον τοῦ συνηθούς σχηματισμόν, ὡς ἐκ τῶν διαστάσεών των δὲ καὶ τοῦ διαχωρισμοῦ των διὰ καλῶς κατεσκευασμένων ἀναλημμάτων, τοίχων ἢ κατατομῶν βράχων, παρέχουν τὴν ἐκτύπωσιν ὅτι ἀπετέλουν τεμένη ἢ ἄλλα αὐτοτελοῦς μνημειακῆς διαμορφώσεως μέρη τοῦ συνόλου.

Εἰκ. 6. Ἡ εἴσοδος τοῦ σπηλαίου πρὸ τῆς ἐξερευνήσεως.

Εἰδικώτερον τὸ νότιον ἥμισυ τοῦ ἐν λόγῳ χώρου, καθοριζόμενον ἀπὸ Ν. μὲν ὑπὸ δρομίσκου, συμπύκνους πρὸς τὴν ἀνωτέραν ἀπόληξιν τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ Ρ 18 α, ἀπὸ Α. ὑπὸ δρομίσκου, ὑπερκειμένου τῆς κλειτύς τοῦ σταδίου, ὁ ὁποῖος ἀντικατέστησεν ἴσως ἀρχαίαν ἐπίσης ὁδόν, ἀπὸ Β. δὲ καὶ Δ. ὑπὸ κατατομῶν βράχων, συμπληρουμένων διὰ μεγάλων πωροπλίνθων, διαχωρίζεται κατὰ μῆκος (Α - Δ) εἰς τρία ἴσα πεδία 50 × 50 μ. περίπου, ἀποτελοῦντα ὡσαύτως κανονικὰ μέρη τῆς διαιρέσεως τοῦ συνόλου.

Εἰς τὰς εἰρημένας κατατομὰς τῶν βράχων, τὰς πλαισιούσας τὸν χῶρον ἀπὸ Β. καὶ Δ., ὑπάρχουν λίαν ἐνδιαφέρουσαι κανονικαὶ ὀρθογώνιοι ἐσοχαί, κόγχαι καὶ ἰδίως σπηλαιώδεις κατασκευαί, ἀποκεκαλυμμένα καὶ μὴ, αἱ ὁποῖαι ἐρμηνεύονται συνήθως ὡς τάφοι.

Τρεῖς τῶν κατασκευῶν τούτων, ἀνήκουσαι εἰς τὸν δυτικὸν τῶν ἐν λόγῳ

τριῶν σχηματισμῶν, κατὰ τὸν τελευταῖον πόλεμον ἐχρησίμευσαν διὰ τὰς ἀνάγκας ἀντιαεροπορικῆς πυροβολαρχίας, ἐδρευούσης παρὰ τὴν θέσιν, ὑποστᾶσαι ἀλλοιώσεις καὶ βλάβας. Ἐπὶ πλέον ἢ μία ἐξ αὐτῶν, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε τὸ ἀντικείμενον τῆς παρούσης ἐρεῦνης, ἐσκαμμένη ἐντὸς τοῦ βράχου τοῦ καθορίζοντος τὸν σχηματισμὸν ἀπὸ Β., ὑπέστη καὶ τὰς συνεπείας ἐκρήξεως παρ' αὐτὴν βόμβας ἢ ἄλλου βλήματος. Τοῦτο συνετέλεσεν εἰς τὴν μέχρις ἐπικινδύνου βαθμοῦ ἐπιδείνωσιν τῆς καθιζήσεως τοῦ ἀποσπασθέντος προσθίου μέρους τοῦ σπηλαίου, ἡ ὁποία πιθανῶς εἶχεν ἀρχίσει προηγουμένως. Σημειοῦται σχετικῶς ὅτι καὶ ἄλλα μεγάλα μέρη τῶν παρακειμένων βράχων ἔχουν καταρρεύσει παλαιότερον, διότι οἱ βράχοι οὗτοι εἶναι κροκαλοπαγεῖς, μᾶλλον χαλαρᾶς συστάσεως, πρὸς τούτοις δὲ ἐδράζονται ἐπιφανειακῶς ἐπὶ μαλακῶν γεωλογικῶν στρωμάτων.

Ἡ ὑφισταμένη ἀνάγκη λήψεως τῶν ἀπαραιτήτων μέτρων διὰ τὴν διάσωσιν τοῦ μνημείου ἤγαγεν εἰς τὴν προηγουμένην μελέτην τῶν λεπτομερειῶν τῆς κατασκευῆς, πρὸς ἀποφυγὴν ἀλλοιώσεως τῆς ἀρχικῆς του μορφῆς, ὡς ἐπίσης καὶ τὴν συναφῆ ἀνασκαφικὴν ἐξερεύνησίν του, διότι τὸ σπήλαιον δὲν ἦτο πλήρως ἀποκεκαλυμμένον.

Κατόπιν τῆς ἐξερευνήσεως ταύτης κατέστη δυνατὴ ἡ λήψις τοῦ εἰς εἰκόνα ὃ παρεχομένου σχεδιογραφήματος.

Συγκεκριμένως ἀνεσκάφη ἐντὸς τοῦ προσθίου μέρους τοῦ σπηλαίου ἡ ὑπάρχουσα ἐπίχωσις μέχρις 0.80 - 1 μ. ὑπὲρ τὸ ἐκ πεπεισμένων θρυμμάτων πωρολίθου δάπεδον. Εἰς τὸ ὀπισθεν μέρος ἀπεβλήθη ἐπίχωσις ὕψους 0.50 μ., ἐκ τῆς ὅλης δὲ κατασκευῆς καθηρέθησαν αἱ στρατιωτικαὶ προσθήκαι.

Ἐξωτερικῶς, ἔνθα ἡ ἐπίχωσις ἦτο μεγαλύτερα, ἀνεσκάφη παρὰ τὴν πρόσοψιν τοῦ μνημείου καὶ τῶν παρακειμένων κατασκευῶν τῆς κατατομῆς τάφρου μήκους 15.50 × 8 μ. εἰς βάθος 1.60 μ. ἀπὸ τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας.

Συμπληρωματικῶς πρὸς τὸ παρεχόμενον σχεδιογράφημα σημειοῦνται ἐν σχέσει πρὸς τὸ μνημεῖον τὰ ἑξῆς:

Ἄμφοτέρων τῶν παραστάδων τῆς εἰσόδου διασφύζεται τὸ κατώτερον μέρος, διατηροῦν τὸ κονίαμα καὶ ἐξωτερικῶς. Τῆς δυτικῆς παραστάδος διασφύζεται καὶ τὸ ἀνώτερον μέρος μετὰ τοῦ ἐπικράνου ἀπὸ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς. Ἐξω, ἔνθα τὸ ἐπικράνον φαίνεται ὅτι διεμορφῶτο, κατὰ τὸ πλεῖστον διὰ κονιάματος, λείψανα μόνον τῶν γλυφῶν διατηροῦνται ἐπὶ τοῦ βράχου.

Ὡς πρὸς τοὺς δωρικοὺς κίονας τῆς προσόψεως διακρίνεται σαφῶς ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου ἡ περιφερῆς θέσις ἐδράσεως τοῦ ἀνατολικοῦ, διαμ. 0.40. Ἡ ἀντίστοιχος θέσις τοῦ ἐτέρου κίονος δὲν ἀνεζητήθη, σημειωθέντος τούτου κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸν ἀνατολικόν· διότι ἀπὸ Δ. διατηρεῖται ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου τοῖχος, διὰ τοῦ ὁποίου ἀπεφράγη ἡ πρόσοψις τοῦ σπηλαίου,

ὄτε εἰς ἔποχὴν λίαν μεταγενεστέραν προφανῶς, φαίνεται ὅτι τοῦτο ἔχρησίμευσεν ὡς κατοικία, δὲν ἐκρίθη δὲ πρὸς τὸ παρὸν ἀπαραίτητος ἢ πλήρης καθάρσεις τοῦ τοίχου.

Μετὰ τῶν εὐρημάτων τῆς πρὸ τοῦ σπηλαίου ἀνασκαφείσης τάφρου, ἢ ὁποία περιεῖχε πλεῖστα τεμάχια ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἀνηκόντων, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἰς παρακείμενα οἰκοδομήματα, συγκαταλέγεται καὶ ἠκρωτηριασμένον πώρινον δωρικὸν κιονόκρανον, συμφυῆς πρὸς τὸ ἀνώτατον μέρος τοῦ ἀρραβδώτου κορμοῦ τοῦ κίονος. Τὸ κιονόκρανον τοῦτο εἶχε μετατραπῆ εἰς βυζαντινὸν ἐπίθημα, χρησιμοποιηθὲν προφανῶς εἰς οἰκοδομὴν τῆς ἔποχῆς ταύτης, τῆς ὁποίας καὶ ἄλλα, ἀσαφῆ εἰσέτι λείψανα, διασφύζονται παρὰ τὸ σπήλαιον.

Ὡς ἐκ τοῦ μεγέθους καὶ τῆς τεχνοτροπίας του τὸ ἐν λόγῳ δωρικὸν κιονόκρανον εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι ἀνῆκεν εἰς ἓνα τῶν κίωνων τοῦ σπηλαίου.

Ἀμέσως ὑπὲρ τὸ ἐπιστύλιον ὑπάρχει ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ μνημείου ἔντομῆ βάρους 0.20 μ. καὶ ὕψους 0.32 μ., ἔκτεινομένη καθ' ὄλην τὴν πρόσοψιν. Ἐνεκα τῆς θέσεως καὶ τῶν διαστάσεών της ἡ ἔντομῆ αὕτη φαίνεται ὅτι ἔχρησίμευσε πρὸς ἐνθεσιν τριγλύφου, ἰδιαιτέρως εἰργασμένου ἐπὶ λίθου καταλληλοτέρου πρὸς τοῦτο τῆς κροκαλοπαγοῦς ἐπιφανείας τοῦ βράχου τῆς προσόψεως, καλυφθέντος τελικῶς τοῦ συνόλου διὰ κονιάματος.

Ἡ φθορὰ τῆς ἐπιφανείας τοῦ βράχου καὶ αἱ ἀλλοιώσεις, προξενηθεῖσαι ἐπ' αὐτῆς κατὰ τὰς μεταγενεστέρας χρήσεις τοῦ σπηλαίου, δὲν ἐπιτρέπουν τὴν συναγωγὴν βεβαίων συμπερασμάτων ἐν σχέσει πρὸς τὸν τρόπον ἀπολήξεως τῆς προσόψεως ὑπὲρ τὸ τρίγλυφον.

Ἡ καλὴ ποιότης τῆς ὅλης ἐργασίας καταφαίνεται κυρίως εἰς τὰ πληρέστερον διατηρούμενα μέρη τοῦ προσθίου διαμερίσματος τοῦ μνημείου, τὸ ὁποῖον ἦτο πλήρως ὠρθογωνισμένον καὶ μετ' ἐπιφανειῶν ἀπολύτως ὀριζοντίων καὶ κατακορύφων. Τὸ πλεῖστον τῶν τοίχων διασφύζει εἰσέτι τὸ φαιὸν πρὸς ἠοδόχρουν κονίαμα, ἄνευ δηλώσεως πλίνθων, διὰ τοῦ ὁποίου ἐκαλύπτετο καὶ ἡ ὄροφῆ. Πλαστικῶς διεμορφοῦτο ταινία μόνον ἐπιστέφουσα τοὺς τοίχους ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὸ ἐπιστύλιον τῆς εἰσόδου, ἢ ὁποία ἄνω ἀπέληγεν εἰς ἰωνικὸν κυμάτιον.

Εἰς τὸ μέσον τῶν πλαγίων τοίχων τοῦ προσθίου διαμερίσματος ὑπάρχουν αἱ εἰς τὰ σχεδιογραφήματα δηλούμεναι κόγχαι, πλαισιούμεναι δι' ἀναγλύφου ταινίας, ὁμοίας πρὸς τὴν πλαισιοῦσαν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν θύραν.

Ἡ θύρα αὕτη, ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ ὀπισθίου διαμερίσματος, ἐμφανίζει ἐπὶ τοῦ κατωφλίου καὶ ἀνωφλίου 0.04 μ. βάρους ἔντομῆν, πλάτους

0.21 μ., προοριζομένην πρὸς ἔνθεσιν ξυλίνου, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, πλαισίον τῶν θυροφύλλων.

Τὸ ὀπίσθιον διαμερίσμα τοῦ μνημείου δὲν παρουσιάζει τοῦλάχιστον ἴχνη κονιάματος ἢ ἄλλης τινὸς διακοσμῆσεως. Ἡ ὑποτιθεμένη μόνον βάσις τῆς ἑλαφρῶς καμαρωτῆς ὀροφῆς δηλοῦται διὰ μικρᾶς προεξοχῆς τῶν πλαγίων τοίχων.

Ἡ σχεδὸν εὐθύγραμμος κατατομή τῶν κυματίων τῆς διακοσμῆσεως τοῦ προσθίου διαμερίσματος, τὰ ὁποῖα εἶναι λεπτὰ καὶ κομψά, ἀλλὰ μετὰ προφανοῦς κλασικιστικῆς διαθέσεως κατεσκευασμένα, ἄγει εἰς τὴν χρονολόγησιν τοῦ μνημείου κατὰ τὴν ὑστέραν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, πρὸς τὴν ὁποῖαν συμφωνεῖ καὶ ἡ μορφή τοῦ ἀποδοθέντος εἰς αὐτὸ κιονοκράνου.

Ἐν σχέσει πρὸς τὸν χαρακτῆρα τοῦ μνημείου παρατηροῦνται τὰ ἑξῆς: Μόνος ὁ τύπος τῆς διμεροῦς σπηλαιώδους κατασκευῆς μετ' ἀνοικτοῦ, ἐν εἴδει προδόμου ἐν παραστάσι, τοῦ προσθίου μέρους, ἐμφανιζόμενος κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχὴν παραλλήλως εἰς ἱερὰ καὶ εἰς τάφους, δὲν δύναται νὰ ἀποτελέσῃ σταθερὰν βάσιν πρὸς ἀπόδοσιν τοῦ μνημείου εἰς ἑκατέρωθεν τῶν κατηγοριῶν.

Ἡ μορφή ἀφ' ἑτέρου τοῦ καμαροσκεποῦς ὀπισθίου διαμερίσματος συσχετίζει τὴν κατασκευὴν πρὸς τὰ ταφικὰ μνημεῖα, ἐνῶ ἡ θέσις τῆς ἐντὸς τῶν ὀρίων τῆς πόλεως ἐπιβάλλει τὸν ἀποκλεισμόν τῆς ἐρμηνείας τῆς ὡς κοινοῦ τουλάχιστον, ἤτοι ὡς στερουμένου λατρευτικῆς τινος διὰ τὴν πόλιν σημασίας τάφου. Διότι, παρὰ τὸν κατὰ τὸ παρελθὸν χαρακτηρισμὸν διαφόρων ἀποκαλυφθεισῶν κατασκευῶν ἐντὸς τῆς περιοχῆς τῆς πόλεως ὡς ταφικῶν μνημείων, ἐξ οὐδενὸς βεβαίου στοιχείου συνάγεται ὅτι ἐγίνοντο πράγματι ταφαὶ ἐντὸς τῆς περιοχῆς ταύτης.

Πολὺ ὀλιγώτερον, ὡς ἐκ τούτου, θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποτεθῆ ὅτι ἐπετρέπετο ἡ ταφή εἰς τὸ μνημειωδέστερον διαμεμορφωμένον μέρος τῆς ἀκροπόλεως, εἰς τὸ ὁποῖον περιλαμβάνετο ἡ θέσις τοῦ ἐξερευνηθέντος σπηλαίου.

Ἐναντίον τῆς περὶ τάφου ἐκδοχῆς βαρύνει πρὸς τούτοις καὶ ἡ μὴ ἀνεύρεσις ἐντὸς τοῦ μνημείου κατασκευῆς τινος ἐκ τῶν κατὰ κανόνα ἐμφανιζομένων εἰς τοὺς τάφους τῶν νεκροπόλεων τῆς Ῥόδου, ὡς εἶναι αἱ βάσεις ἢ αἱ κόγχαι πρὸς τοποθέτησιν τῶν σαρκοφάγων, αἱ κλίνας, αἱ κόγχαι πρὸς ἔνθεσιν τεφροδόχων κτλ.

Ἀντιθέτως ὑπάρχουν, ὡς εἶδομεν, εἰς τὸ πρόσθιον μέρος αἱ κόγχαι, αἱ ὁποῖαι ὡς ἐκ τοῦ σχήματος καὶ τοῦ μεγέθους των εἶναι προφανῆς ὅτι προωρίζοντο δι' ἀγαλμάτια. Ἀνάλογοι κόγχαι ἀπαντοῦν καὶ εἰς ταφικὰ μνημεῖα ἀλλαχοῦ εἰς τὴν Ῥόδον ὅμως, πρὸς τὸ παρὸν εἶναι γνωσταί, ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως ἰδίᾳ, μόνον ἐκ τοῦ μεγάλου νυμφαίου καὶ ἐξ ἄλλων θέσεων καθαρῶς λατρευτικοῦ χαρακτῆρος.

Εἰς μικράν, ἐπὶ παραδείγματι, ἀπόστασιν πρὸς Α. τοῦ ἐρευνηθέντος σπηλαίου ὑπάρχει τοιαύτη κόγχη ἐπὶ τῆς κατατομῆς τοῦ βράχου, κατασκευασθεῖσα ἀναμφιβόλως πρὸς ἔνθεσιν ἀγαλματίου θεότητος τινος, εἰς δὲ τὴν ἀμέσως πρὸς Δ. τοῦ σπηλαίου τούτου ἐτέραν μονομερῆ σπηλαιώδη διαμόρφωσιν τῆς κατατομῆς, ἡ ὁποία, ὡς ἐκ τοῦ σχήματος καὶ μεγέθους της δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀποτελῆ τάφον, διασφίζεται, ἀμέσως ἔναντι τοῦ ἀνοίγματος τῆς εἰσόδου ὑψηλά, κόγχη, προοριζομένη ἀναμφιβόλως πρὸς ἔνθεσιν τοῦ ἀγάλματος τῆς θεότητος, ἡ ὁποία ἐλατρεῖτο ἐντὸς τῆς κοιλότητος ταύτης. Τὸ κάτω μέρος τῆς κόγχης ἔχει καταστραφῆ ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν.

Ἀπὸ ἀπόψεως διαρρυθμίσεως τοῦ χώρου ἡ ἐξετασθεῖσα σπηλαιώδης κατασκευή, ὡς ἔχει ἀποκαλυφθῆ ἤδη, ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὰς παρακειμένας ὁμοιογενεῖς καὶ λοιπὰς διαμορφώσεις τῆς κατατομῆς τῶν βράχων, εἶναι λίαν σημαντική, διότι εἶναι προφανὲς ὅτι αὐταὶ ἐχρησίμευσαν διὰ τὴν ἀφθρῶσιν τῶν πλευρῶν τῶν ἀνωτέρω περιγραφέντων τεμενοειδῶν σχηματισμῶν. Ἡ ἐξερεύνησις τοῦ περιεχομένου εἰς τοὺς σχηματισμοὺς τούτους χώρου θέλει ἀποκαλύψει ἀσφαλῶς λείψανα τῶν ἐντὸς αὐτῶν ὑπαρχόντων κτισμάτων, εἰς τὰ ὅποια φαίνεται ὅτι ἀνῆκον τὰ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἀνευρεθέντα ἀφθονα ἀρχιτεκτονικὰ τεμάχια.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν περὶ τῆς διαρρυθμίσεως τῆς ἀκροπόλεως τῆς Ρόδου ὑπὸ τὴν τελικὴν της μορφήν, προκύπτει ὅτι αὕτη συνετελέσθη κυρίως ἀπὸ τῆς ἀνοικοδομήσεως τῆς πόλεως μετὰ τὸν σεισμόν τοῦ 226 π. Χ. μέχρι τέλους περίπου τῆς 1ης π. Χ. ἑκατονταετηρίδος, παρέχει δ' ὡς ἐκ τούτου σαφῶς εἰσέτι τὰς ἐκφάνσεις τῶν τεχνοτροπιῶν, αἱ ὁποῖαι ἴσχυσαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην.

Πᾶν νέον στοιχεῖον προστιθέμενον εἰς τὴν γνῶσιν τῆς διαμορφώσεως ταύτης ἐνισχύει τὴν ἤδη ἐκφρασθεῖσαν πεποίθησιν περὶ τῆς ἰδιαιτέρας σπουδαιότητος τῆς ῥοδιακῆς ἀκροπόλεως, ὡς διατηρούσης ἀφθονα λείψανα ἀποκεκαλυμμένα καὶ μὴ, ἐπαρκῆ διὰ τὴν σπουδὴν τῆς ἐπεπεργείας ἐπὶ τὴν διάταξιν τοῦ χώρου τῶν ἐν λόγῳ τεχνοτροπιῶν, αἱ ὁποῖαι εἶναι κυρίως γνωσταὶ ἐκ τῆς μελέτης τῆς γενομένης εἰς ἄλλους τομεῖς τῆς ἀρχαίας τέχνης.

Εἰδικῶς ὡς πρὸς τὴν τάσιν πρὸς γραφικότητα, ἡ ὁποία κυριαρχεῖ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἐφετινῆς ἐρεύνης, παρατηρεῖται ὅτι αὕτη ἐμφανίζεται καὶ ἀλλαγῶ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως, ὑποτεταγμένη πάντοτε ἐντὸς τῶν ὁρίων, τὰ ὅποια ἔθετεν ἡ ἱπποδάμειος διαίρεσις τοῦ συνόλου τῆς πόλεως. Μετὰ μεγαλυτέρας ἐλευθερίας ἢ τάσις αὕτη ἐκδηλοῦται ἐκτὸς τῆς πόλεως, εἰς τὰς νεκροπόλεις, εἰς τὰς ὁποίας, κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχὴν, ποικιλοτρόπως χρησιμοποιοῦνται οἱ βράχοι ὡς στοιχεῖα διαμορφώσεως, εἰς σπηλαιώδεις καὶ ἄλλας κατασκευάς, ἀναγομένας κυρίως εἰς μικρασιατικὰ καὶ ἀπώτερα πρω-

τότυπα, συντεθειμένας ὁμως ὑπὸ πνεῦμα ἑλαφρᾶς γραφικότητος.

Ἡ συμπλήρωσις τῆς ἐξερευνήσεως τῆς ἀκροπόλεως καὶ τῶν νεκροπόλεων τῆς Ῥόδου, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν δημοσίευσιν τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν πρὸ μακροῦ χρόνου ἐκτελεσθεισῶν σχετικῶν ἀνασκαφῶν, θέλει παρᾶσχει ἀπὸ πολλῶν πλευρῶν ἐνδιαφέρουσαν εἰκόνα τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου κέντρου ἰδίᾳ ὡς πρὸς τῆς διασταύρωσιν τῶν ποικίλων καλλιτεχνικῶν ρευμάτων τῆς εἰρημένης ἐποχῆς.

β'. *Ἀρχαιολογικὴ τοπογράφησις τῆς ἀκροπόλεως.* Μέχρι τῆς περατώσεως τῆς τοπογραφήσεως τῆς Ῥόδου ὑπὸ τοῦ Ἰταλικοῦ Στρατιωτικοῦ Γεωγραφικοῦ Ἰνστιτούτου, κατὰ τὸ 1924, τὴν βάσιν τῶν σχεδιογραφημάτων τῆς πόλεως ἀπετέλεσεν ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 1637 χάρτης τοῦ Βρεττανικοῦ Ναυαρχείου, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐλήφθη τὸ σχεδιογράφημα τὸ παρασχεθὲν ὑπὸ τοῦ C. T. NEWTON¹, ἐν συνεχείᾳ δὲ καὶ ὑπὸ ἄλλων ἀσχοληθέντων περὶ σχετικῶν θεμάτων.

Ἐν τῷ μεταξὺ κατηρτίσθη ὑπὸ τοῦ A. GABRIELI, τὸ σχέδιον τῆς μεσαιωνικῆς Ῥόδου, παρεσχέθη δ' ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἐνδιαφέρον μικρὸν σχέδιον τῆς περιοχῆς ὀλοκλήρου τῆς πόλεως².

Ἡ τοπογράφησις τοῦ εἰρημένου ἰνστιτούτου ἐχρησίμωσε διὰ τὸν κατάρτισμόν τοῦ συστηματικοῦ ἡυμοτομικοῦ σχεδίου τῆς Ῥόδου, ἐπὶ ἐνὸς δὲ τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐκτυπωθέντων χαρτῶν ἐσημειώθησαν ὑπὸ τοῦ R. U. INGLIERI κατὰ τὸ 1936 καὶ τὰ ἀρχαῖα λείψανα³. Ἡ τελευταία αὕτη ἐργασία, ὡς πρὸς τὸ μέρος τῆς πόλεως, εἶναι λίαν χρήσιμος, ἀλλ' ἑλλιπὴς καὶ διὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δημοσιεύσεώς της, προσέτι δὲ καὶ μετὰ τινων ἀνακριβειῶν.

Κατὰ τὸν τελευταῖον πόλεμον κατηρτίσθη ὑπὸ τῆς ἀγγλικῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας χάρτης τῆς Ῥόδου, εἰς τὸν ὁποῖον αἱ ἀναπόφεικτοι ἀτέλειαι τῶν παλαιότερων σχεδίων διωρθώθησαν σημαντικῶς διὰ τῆς χρήσεως ἀεροπορικῆς φωτογραφίας τῆς περιοχῆς τῆς πόλεως.

Ἐπὶ τοῦ χάρτου τούτου, ὡς ἐπίσης καὶ ἐπὶ τῆς ἐν λόγῳ φωτογραφίας, ἔγινεν ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος προκαταρτικοῦ διαγράμματος τῶν ἀξόνων τῶν ἀρχαίων ὁδῶν τῆς Ῥόδου.

Ἀπὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν ἑλληνικῶν ἀρχῶν εἰς τὴν Ἀωδεκάνησον ἤρχισε νέα τοπογράφησις τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν τεχνικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ κράτους, ἀποσκοποῦσα κυρίως εἰς τὴν βελτίωσιν τοῦ ἡυμοτομικοῦ σχεδίου. Ἡ ἐργασία αὕτη, τῆς ὁποίας μέγα μέρος ἔχει περατωθῆ, ἐμφανίζεται πλη-

¹ Travels and Discoveries in the Levant I, πίν. IV.

² La Cité de Rhodes I, σ. 3, εἰκ. 3.

³ Carta archeologica dell'Isola di Rodi (Foglio Città).

ρεστέρα καὶ λόγῳ τῆς βοηθητικῆς χρήσεως τῶν παλαιότερων χαρτῶν καὶ ἀεροπορικῶν φωτογραφιῶν.

Ὡς εἶναι φυσικὸν εἰς τὰς ἀνωτέρω τοπογραφῆσεις καὶ τὸν καταρτισμὸν τῶν οἰκείων χαρτῶν, καίτοι οὗτοι περιλαμβάνουν στοιχεῖα πολῦτιμα ἀπὸ ἀρχαιολογικῆς ἀπόψεως, δὲν κατεβλήθη ἰδιαιτέρα φροντίς διὰ τὴν σημείωσιν τῶν ἀρχαίων λειψάνων. Πρὸ παντὸς οὐδόλως ἐπεδιώχθη ἡ ἐπαρκῆς καὶ ἀκριβὴς σημείωσις τῶν ἀφθόνων στοιχείων, τὰ ὁποῖα ἡ νεωτέρα πόλις διατηρεῖ ἐκ τῆς πολιοδομικῆς διαμορφώσεως τῆς ἀρχαίας. Εἶναι δὲ τὰ στοιχεῖα ταῦτα λείψανα τοῦ ὅμοιομοικτοῦ συστήματος, ἀνδρωται καὶ ἄλλαι διατάξεις στενῶς σχετιζόμεναι πρὸς τὸ σύστημα τοῦτο, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ συμβάλουν τὰ μέγιστα εἰς τὸν σχηματισμὸν εἰκόνας τῆς ἐπιπεδογραφικῆς καὶ λοιπῆς διαθέσεως τῆς πόλεως, ἀναλήμματα, λείψανα τοῦ ὕδρευτικοῦ καὶ ἀποχευτικοῦ συστήματος κ.λ.π.

Ἡ σπουδαιότης τῶν στοιχείων τούτων εἶναι προφανῆς, προκειμένου μάλιστα περὶ πόλεως, ὡς ἡ Ῥόδος, οἰκουμένης, ἡ ὁποία δὲν δύναται, ὡς ἐκ τούτου, νὰ ἀνασκαφῆ ἐν συνόλῳ. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ἡ διαμόρφωσις τῆς Ῥόδου, θεωρουμένη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τυπικὸν δεῖγμα ἐφαρμογῆς τοῦ ἵπποδαμείου τρόπου, ἐνδιαφέρει ἀμέσως τὴν ἐν γένει ἱστορίαν τῆς πολιοδομίας.

Τὴν ἀνάγκην τῆς ἄνευ ἀναβολῆς ὑποτυπώσεως τῶν ἐν λόγῳ στοιχείων, τὰ ὁποῖα δυστυχῶς ἐξαφανίζονται καθημερινῶς, ἐνεκα τῆς ἀναπτύξεως τῆς συγχρόνου πόλεως, κατανοήσασα ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία ἐνέκρινε κατ' ἀρχὴν τὴν ἀπαιτουμένην δαπάνην πρὸς βαθμιαίαν συμπλήρωσιν ἀπὸ ἀρχαιολογικῆς ἀπόψεως τῆς συνεχιζομένης νέας τοπογραφῆσεως τῆς πόλεως.

Κατὰ τὸ 1954 συνετελέσθη τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἐργασίας ταύτης, τὸ ὁποῖον συνίστατο εἰς τὴν λήψιν τῶν ἀναγκαίων στοιχείων πρὸς καταρτισμὸν τοπογραφικοῦ σχεδίου τῆς ἀκροπόλεως ἐξ ἀρχῆς. Διότι ἡ ἔκτασις αὕτη, ἡ ὁποία ἀπετέλει κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐνιαῖον σύνολον μετὰ τῆς ἄλλης πόλεως, δὲν περιελήφθη εἰς τὴν τοπογράφησιν τῶν τεχνικῶν ὑπηρεσιῶν, ὡς εὐρισκομένη ἐκτὸς τοῦ σχεδίου τῆς συγχρόνου πόλεως.

Πλὴν τῆς ἐντὸς τοῦ ἀρχαίου τείχους περιεχομένης ἐκτάσεως τοῦ ὄροπέδιου τῆς ἀκροπόλεως περιελήφθη εἰς τὴν κατὰ τὸ 1954 γενομένην τοπογράφησιν καὶ σημαντικὸς χώρος ἀπὸ Ν. ἐκτὸς τοῦ τείχους, ἀνήκων, ἐπὶ μέρους, εἰς ἀρχαίαν νεκρόπολιν· κυρίως ἐπειδὴ παρουσιάζει παλαιὰν τεχνητὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἐδάφους, ἀνάλογον πρὸς τὴν ἐντὸς τῆς πόλεως παρατηρουμένην, χρήσιμον δ' ὡς ἐκ τούτου πρὸς σύγκρισιν.

Ἡ ὅλη ἐργασία, τελοῦσα ὑπὸ τὴν ἐποπτεῖαν τοῦ Τεχνικοῦ Συμβούλου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας Δωδεκανήσου, Ἀρχιτέκτονος κ. Δ.

Κατσάρη, ἐξετελέσθη διὰ ταχυμέτρου ὑπὸ πενταμελοῦς τοπογραφικοῦ συνεργείου, κατευθυνομένου ὑπὸ τοῦ Τοπογράφου Μηχανικοῦ κ. Γ. Σαρτζετάκη.

Κατ' αὐτὴν ὑπετυπώθη εἰς 8 πινακίδας ἐπὶ διαφανοῦς χάρτου 0.60 × 0.90 μ. ὑπὸ κλίμακα 1 : 500, ἔκτασις ἐν συνόλῳ 650 στρεμμάτων. Ἐπραγματοποιήθησαν ἐν συνόλῳ 2486 τοπογραφικαὶ στάσεις, εἰς μῆκος ὁδοῦσεως 7257 μ. σημειωθέντων ἀπάντων τῶν ἐνδιαφερόντων στοιχείων τῆς τεχνητῆς καὶ φυσικῆς διαμορφώσεως τῆς ἀκροπόλεως, μετὰ τῶν ἐνδιαφερόντων ἐπίσης ὑψομέτρων.

Ἐλπίζεται ὅτι κατὰ τὰ ἐπόμενα ἔτη θὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ συνέχισις τῆς ἐργασίας διὰ τῆς συμπληρώσεως τῆς τοπογραφίσεως εἰς τὴν κάτω πόλιν, πρὸς ἔγκαιρον σημείωσιν τῶν εἰς αὐτὴν διατηρουμένων ἀρχαιολογικῶν στοιχείων, παρὰ τὰς ὑφισταμένας σχετικὰς δυσχερείας, κυρίως ἕνεκα τῆς ἀριθμητικῆς ἀνεπαρκείας τῶν εἰς τὴν Ῥόδον ἐδικῶν τεχνικῶν, ἐναντι ἰδίᾳ τοῦ πλήθους τῶν ἐπειγούσης φύσεως ἔργων, τὰ ὁποῖα ἐκτελοῦνται εἰς τὴν Δωδεκάνησον.

Σημειοῦται πρὸς τούτοις ἐνταῦθα ὅτι κατὰ τὸ 1954 ἀντεγράφησαν, δαπάνῃ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἐπὶ διαφανοῦς χάρτου 92 πινακίδες περιέχουσαι ποικίλα *σχεδιογραφήματα τμημάτων τοῦ ἀρχαίου ὕδραγωγείου τῆς Ῥόδου*, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται καὶ εἰς τὸ σύγχρονον ὕδραγωγεῖον. Τῶν σχεδιογραφημάτων τούτων, τὰ ὁποῖα μετὰ μεγάλης ἐπιμελείας κατηράσθησαν ὑπὸ τῆς Ἰταλικῆς τεχνικῆς ὑπηρεσίας, κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ὕδραγωγείου, ἡ πληρεστέρα σειρὰ ὑπάρχει εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ Ὁργανισμοῦ Ὑδρεύσεως τῆς πόλεως, χρησιμεύουσα διὰ τὰς ἀνάγκας του.

Ἡ ἀντιγραφή τῆς σειρᾶς ταύτης ἔγινε φροντίδι τοῦ διευθύνοντος τὸν Ὁργανισμὸν Ὑδρεύσεως πολιτικοῦ μηχανικοῦ κ. Θ. Παπαθανάση, εἶχε δὲ ὡς σκοπὸν τὴν διασφάλισιν τοῦ ἐν λόγῳ ὕλικου, τὸ ὁποῖον εἶναι πολύτιμον διὰ τὴν ἐπιστήμην, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν μάλιστα ὅτι πολλὰ τῶν ὑποτυπωθέντων τμημάτων τοῦ ἀρχαίου ὕδραγωγείου δὲν εἶναι πλέον προσιτὰ πρὸς ἐξέτασιν.

Τὰ ἐπὶ διαφανοῦς χάρτου ἀντίγραφα θὰ παραμείνουν εἰς τὸ ἀρχεῖον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἡλιοτυπία δὲ τῆς σειρᾶς εἰς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Ἰδρυμα Δωδεκανήσου.

Γ'. ΕΝΤΟΣ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΕΩΣ

Ἡ ὀχύρωσις τοῦ μεγάλου λιμένος. (Πίν. I, εἰκ. 7-8). Συνεπληρώθη ἡ ἐξερεύνησις τοῦ τμήματος τοῦ ἀρχαίου τείχους τοῦ μεγάλου λιμένος, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀποκαλυφθῆ ἀπὸ τοῦ προηγουμένου ἔτους, μεταξύ

τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος καὶ τοῦ νοσοκομείου τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, πρὸς Ν. τοῦ ἱπποτικοῦ τείχους.

Κατὰ τοὺς τελευταίους μῆνας τοῦ 1954 ἀνεσκάφη τὸ δυτικώτερον μέρος τοῦ τμήματος, εἰς μῆκος 26 μ. ἀπὸ τοῦ προηγουμένως ἀποκαλυφθέντος πεταλοειδοῦς πύργου, μέχρι τοῦ εἰρημένου νοσοκομείου, παρὰ τὸ ὁποῖον ἐσταμάτησε κατ' ἀνάγκην ἡ ἀνασκαφή. Οὕτω τὸ σύνολον τῆς ἀποκαλυφθείσης ὀχυρώσεως ἀνῆλθεν εἰς 85 μέτρα.

Εἰκ. 7. Ἡ βάση τοῦ πεταλοειδοῦς πύργου μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν πέριξ χωμάτων.

Εἰς ἀπόστασιν 12.60 μ. ἀπὸ τοῦ πεταλοειδοῦς πύργου ἀπεκαλύφθη πύλη, πλάτους 3.33 μ., τῆς ὁποίας ἡ ὑπαρξίς ὑπετέθη εἰς τὴν προηγουμένην ἔκθεσιν, ἔνεκα τῆς ἀσυνήθους στροφῆς τοῦ προσώπου τοῦ πύργου πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς πόλεως, δυναμένης νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς ἐκ τῆς ἀνάγκης ὑπερασπίσεως παρακειμένης εἰσόδου. Ἡ θέσις τοῦ πύργου πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ εἰσερχομένου διὰ τῆς πύλης, ἀντὶ τῆς κανονικῆς πρὸς τὰ δεξιὰ, ὀφείλεται ἀσφαλῶς εἰς εἰδικούς, ἀγνώστους πρὸς τὸ παρὸν λόγους, σχετιζομένους πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τῆς ὀχυρώσεως ἐνταῦθα.

Τῆς πύλης διατηρεῖται κατὰ χώραν ὁ κατώτερος δόμος τῶν τειχωμάτων, ἐδραζόμενος ἐπὶ κοίτης ἀποκεκομμένης ἐπὶ τοῦ βράχου, ἡ ὁποία

συνεχίζεται, δι' ἰσοπεδώσεως τοῦ ἐδάφους, καὶ πέραν τῆς ἐξωτερικῆς γραμμῆς τοῦ τείχους.

Τοῦ μεταξὺ τῆς πύλης καὶ τοῦ πύργου τείχους διατηρεῖται, ἐπὶ μέρος, ἡ νότιος πλευρὰ μέχρι δύο δόμων (συν. ὕψ. 1 μ.) διακρίνεται δὲ σαφῶς καὶ ὀλόκληρος ἡ κοίτη ἐπὶ τοῦ βράχου, ἐκ τῆς ὁποίας συνάγεται μετ' ἀσφαλείας ὅτι τὸ πλάτος τοῦ τείχους εἰς τὴν βάσιν του ἦτο 4-4.10 μέτρα· ὅσον δηλαδὴ τὸ πλάτος τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τῆς ἀνασκαφείσης ὀχυρώσεως πρὸ τῆς διαπλατύνσεως, περὶ τῆς ὁποίας ἐγίνε λόγος εἰς τὴν προηγουμένην ἔκθεσιν.

Εἰκ. 8. Τὸ δυτικώτερον ἀποκαλυφθὲν τμήμα τοῦ τείχους τοῦ μεγάλου λιμένος.

Τοῦ πρὸς Δ. τῆς πύλης τείχους διασφύζεται ἡ νότιος πλευρὰ εἰς τρεῖς δόμους (συν. ὕψ. 1.30 μ.), ὅπισθεν τῶν ὁποίων τὸ ἐσωτερικὸν τῆς κατασκευῆς ἀπετέλει κανονικῶς τετμημένος βράχος, τοῦ αὐτοῦ ὕψους πρὸς τὴν διασφύζομένην νότιον πλευρὰν. Τῆς βορείου πλευρᾶς εἰς τὸ ἀνασκαφέν μικρὸν μέρος παρὰ τὴν πύλην ὑπάρχει μόνον ἡ ἀποκεκομμένη ἐπὶ τοῦ βράχου κοίτη, ἡ ὁποία εἶναι εὐρύτερα τῆς ἀπαιτουμένης τοῦ ἐλλείποντος ἐξωτερικοῦ προσώπου τοῦ τείχους· ἐκ τούτου συμπεριλαμβάνεται ὅτι ἡ μεγαλύτερα ἰσοπέδωσις τοῦ βράχου, ἡ ὁποία συνεχίζεται καὶ πέραν τοῦ ἀνασκαφέντος μέρους ὑπὸ τὴν ἐπίχωσιν, ἐχρειάσθη διὰ κατασκευὴν τινα σχετιζομένην πρὸς τὴν παρακειμένην πύλην. Τὸ πλάτος τοῦ τείχους, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ἐλλειπούσης βορείου πλευρᾶς, φαίνεται ὅτι ἦτο ἐνταῦθα περὶ τὰ 4.40 μ.

Νέα χρονολογικὰ στοιχεῖα δὲν περιείχοντο εἰς τὴν λίαν διατεταραγμένην ἐπίχωσιν τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος. Ἄξιον σημειώσεως σχετικῶς εἶναι

ὅτι παρὰ τὴν πύλην, μεταξὺ τῶν ἀνευρεθέντων ἑλληνιστικῶν καὶ τινων μεταγενεστέρων ἀντικειμένων, ὑπῆρχον πολλὰ μελαμβραφῆ ὄστρακα κλασσικῶν ἀγγείων.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἀπηλλάγη ὁ πεταλοειδῆς πύργος ἀπὸ τῶν περιβαλλόντων αὐτὸν χωμάτων καὶ κατέστη οὕτω δυνατὴ ἡ λήψις τῆς εἰς τὴν εἰκ. 6 φωτογραφίας.

Ἀμέσως παρὰ τὸ μεσαιωνικὸν τεῖχος, μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς ὁδοῦ Πινδάρου, ἡ ὁποία διέρχεται παρὰ τὸ ἀποκαλυφθὲν ἀρχαῖον τεῖχος, ἤρευνηθῆ ἢ ὅλη ἔκτασις διὰ δοκιμαστικῶν τάφρων, αἱ ὁποῖαι λείψανα μόνον τῶν κατὰ τὸν τελευταῖον πόλεμον βομβαρδισθεισῶν ἱπποτικῶν οἰκιῶν ἀπέδωκαν, οὐδὲν δὲ ἔχον παλαιότερας χρήσεως τοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος εὐρίσκετο ἔκτος τῆς ἀνασκαφείσης ὀχυρώσεως τοῦ λιμένος.

Ἐγγύτερον τοῦ ἀρχαίου τείχους δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ ἐκτέλεσις δοκιμῶν ἕνεκα τῆς σημειωθείσης διελεύσεως παρ' αὐτὸ τῆς ὁδοῦ Πινδάρου.

Ὅπως δὴποτε ὑπενθυμίζεται ὅτι καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς πολιορκίας τοῦ Δημητρίου εἰς τὴν θέσιν ταύτην, ἡ ὁποία, ὡς ἐσημειώθη ἤδη, φαίνεται ὅτι εὐρίσκετο εἰς τὸ ἐπίκεντρον τοῦ ἀγῶνος τῆς πρώτης περιόδου τοῦ πολέμου, ἔκτος τοῦ τείχους τοῦ λιμένος βράχοι μόνον ὑπῆρχον, ὡς μαρτυρεῖ δητῶς ὁ Διοδώρος (XX, 87.1) ὁμιλῶν περὶ ἀποκρούσεως τῶν ἐπιτεθέντων στρατιωτῶν τοῦ Δημητρίου: *συνήργει δὲ τοῖς ἐκ τῆς πόλεως ἢ τοῦ παρὰ τὸ τεῖχος τόπου τραχύτης, πολλῶν καὶ μεγάλων πετρῶν κατὰ τὸ συνεχὲς κειμένων παρὰ τὴν οἰκοδομὴν ἕξω τοῦ τείχους.*

Αἱ δοκιμαστικαὶ σκαφαὶ πράγματι μόνον βράχους ἀπεκάλυψαν ὑπὸ τὰ θεμέλια τῶν βομβαρδισθέντων ἱπποτικῶν οἰκημάτων· φαίνεται δ' ὡς ἐκ τούτου ὅτι ἡ βραχώδης παραλία, ἡ ὁποία ὑπῆρχε παρὰ τὸ ἱπποτικὸν τεῖχος πρὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ νεωτέρου περὶ τὸ τεῖχος ἑξωτερικοῦ δρόμου, ἐξετείνετο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἐντεῦθεν τῆς γραμμῆς τοῦ τείχους τούτου, τῆς ἀπεχούσης περὶ τὰ 40 μ. ἀπὸ τοῦ ἀποκαλυφθέντος ἀρχαίου τείχους.

Δ'. ΕΚ ΤΗΣ ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΩΣ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς παρουσίας ἀνασκαφικῆς περιόδου ἀνευρέθη εἰς τὴν νεκρόπολιν τῆς Ἀκανδιᾶς ἢ εἰς τὴν εἰκ. 9 ἀπαικονίζομένη ἐπιτύμβιος στήλη, τῆς ὁποίας τὴν δημοσίευσιν, μετὰ τῶν λοιπῶν γλυπτῶν, τῶν εἰσαχθέντων εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ῥόδου ἐσχάτως, ἀνέλαβεν ὁ ἐπιμελητῆς Ἀρχαιοτήτων κ. Γ. Δοντιᾶς, ὑπηρετῶν κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀνευρέσεώς της εἰς Ῥόδον καὶ συνεργαζόμενος εἰς τὴν ἀνασκαφὴν. Παρατίθεται πρόχειρον σημείωμα τοῦ ἐν λόγῳ ἐπιμελητοῦ περὶ τῆς στήλης.

Ἐπιτύμβιος στήλη ἀπὸ τὴν Ἀκανδιάν (ὑπὸ Γ. Σ. Δοντιᾶ). (Εἰκ. 9).

Ἐπιτύμβιος στήλη ἐκ μαρμάρου λευκοῦ πρὸς τεφρόχρουν. Μέγιστον ὕψος στήλης μετὰ τὴν βάσιν καὶ τὸ ἀνθέμιον 0.917, πλάτος τῆς στήλης ἄνω (ἄνευ τοῦ ἀετώματος) 0.423, πλάτος τῆς στήλης κάτω (ἄνευ τῆς βάσεως) 0.478, πλάτος τῆς βάσεως κάτω 0.555, πάχος μέγιστον βάσεως κάτω 0.170, πλάτος τῆς προεσοχῆς ἐπὶ τῆς ὁποίας πατεῖ ὁ νέος 0.045, μήκος 0.425, πάχος

Εἰκ. 9. Ἐπιτύμβιος στήλη ἐκ τῆς νεκροπόλεως τῆς Ἀκαντιάς.

ἔμπρὸς 0.01. Τὸ κεντρικὸν ἀκρωτήριο τοῦ ἀετώματος ἀποτελεῖται ἐξ ἀνθεμίων ἀναστροφῶν φύλλων καὶ δύο διπλῶν βλαστοσπειρῶν κάτωθεν αὐτοῦ. Τὰ πλάγια ἀκρωτήρια (ἐν μέρει ἀποκεκρουμένα) ἀποτελοῦνται καὶ αὐτὰ ἐξ ἀνθεμίων μετὰ ἀνάστροφα φύλλα. Τὸ κέντρον τοῦ τυμπάνου κοσμεῖ ἀσπίς. Τὸ ὀριζόντιον γείσον ἀποτελεῖται ἐκ ταινίας λοξῆς κατατομῆς κάτω, ἰωνικοῦ κυματίου εἰς τὸ μέσον καὶ ἄλλου κοίλου ἄνω. Τῆς παραστάσεως λείπουν τὸ ἄνω μέρος τοῦ προσώπου καὶ τμημα τοῦ ἀριστεροῦ, σταθεροῦ σκέλους.

Ἐπὶ κίονος μετὰ δωρικὸν κιονόκρανον, λήγοντος ὅμως κάτω εἰς βάσιν, στηρίζεται λεπτὸς νέος, ἐνδεδυμένος α) χιτωνίσκον μετὰ βραχείας χειρῖδας καὶ ἐξωσμένον εἰς τὰ ἰσχία καὶ β) χλαμύδα, ἡ ὁποία πορποῦται ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου καί, διερχομένη πρὸ τοῦ λαιμοῦ, πίπτει ὀπισθεν εἰς εὐρείαν ἐπιφάνειαν. Τὴν ἀναπέτασιν αὐτὴν τῆς χλαμύδος προκαλεῖ ἡ κίνησις τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς, ἡ ὁποία στηρίζεται εἰς τὸ ἰσχίον (μετὰ τὰ τρία δάκτυλα).

Εἰς τὴν προτεταμένην δεξιὰν χεῖρά του ὁ νέος κρατεῖ κράνος, πρὸς τὸ ὁποῖον βλέπει μετὰ θλίψιν (κίνησις τῆς κεφαλῆς). Ὁ νέος στηρίζεται εἰς τὸ ἀριστερὸν σκέλος, ἐνῶ τὸ δεξιὸν εἶναι κεκαμμένον καὶ διέρχεται ὀπισθεν τοῦ ἀριστεροῦ. Ὁ δεξιὸς πούς διέρχεται πάλιν πρὸ τοῦ ἀριστεροῦ.

Ἡ ἐργασία τῶν διακοσμητικῶν μερῶν τῆς στήλης εἶναι μᾶλλον ἄδρα, τῆς μορφῆς ὅμως ἢ ἐργασία, ἃν καὶ ὄχι τόσον πολὺ λεπτομερῆς, εἶναι πολὺ καλὴ καὶ «δροσερά».

Ἡ κίνησις τῆς χειρὸς κρατούσης κράνος εἶναι παλαιὸν μοτίβον εἰς τὴν τέχνην, ἀπαντᾷ ἤδη ἐπὶ ἀγγειογραφικῶν ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, συνεδέετο δὲ ἀρχικῶς μὲ τὴν ἔξοδον τοῦ πολεμιστοῦ (βλ. π.χ. WREDE, Krieger's Ausfahrt in der archaisch - griechischen Kunst, AM, 1916, σελ. 221 κέ. βλ. πίν. XX, 29. — BUSCHOR, Kriegerum in der Parthenonzeit, εἰκ. 38. — KIRSTEN, Zur Athena Lemnia, Festschrift Schweitzer, σελ. 166, κέξ), σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως προσέλαβε νεκρικὸν χαρακτῆρα (διὰ τὴν σημασίαν τῆς κινήσεως εἰς τὴν Λημνίαν Ἀθηναῖν βλ. BUSCHOR, ἔ. ἀ. σελ. 17) ἐπὶ πολλῶν ἀγγείων τοῦ 5ου αἰ. (KIRSTEN, αὐτόθι, σελ. 171), ὅπως λ. χ. ἐπὶ τῆς ὠραίας λευκῆς ληκύθου τῶν Ἀθηναίων (RIEZLER, Weissgrundige attische Lekythen, πίν. 36. — BUSCHOR, ἔ. ἀ. εἰκ. 40).

Ἐδῶ ὅμως τὸ ψυχικὸν νόημα εἶναι διάφορον. Δὲν εἶναι ἡ σχέσις τοῦ νεκροῦ ὄπλιτου πρὸς τὸ ἀγαπητὸν πρόσωπον, εἶναι ἡ σχέσις τούτου πρὸς τὸ ἀγαπημένον ἀντικείμενον, τὸ ἄχρηστον πλέον κράνος.

Ὡς πρὸς τὴν καλλιτεχνικὴν θέσιν τῆς στήλης πολλὰ στοιχεῖα συνδέουσι αὐτὴν μὲ τὴν ἀττικὴν τέχνην καὶ τὴν πραξιτέλειον παράδοσιν: Πλήν τοῦ ἐν γένει σχήματος τῆς στήλης καὶ τῆς μορφῆς τῶν ἀνθεμίων, ἡ στάσις τοῦ νέου ἢ ὁποῖα εἶναι συνήθης εἰς τὰ ἀττικά ἀνάγλυφα (CONZE, Attische Grabreliefs, II, 2, σποράδην), ὅπως λ.χ. τὴν ὠραίαν στήλην νέου εἰς Leyden (DIEPOLDER, Die attischen Grabreliefs, σελ. 38-9) εἶναι συγγενεστάτη ὅμως κυρίως μὲ τὴν στάσιν τοῦ Λυκείου Ἀπόλλωνος τοῦ Πραξιτέλους, ὅπως ἀπεικονίζεται ἐπὶ μερικῶν ἀθηναϊκῶν νομισμάτων τοῦ 1ου αἰ. π. Χ. (RIZZO, Prassitele, πίν. 119, ἀρ. 1 καὶ σελ. 79). Καὶ ἡ στάσις τῶν ποδῶν δὲν εἶναι εἰμῆ τονισμένη μίμησις τῆς στάσεως τῶν ποδῶν τοῦ Ἀπόλλωνος Σαυροκτόνου (αὐτόθι, πίν. 59-62) καὶ τοῦ ἀναπανομένου Σατύρου (αὐτόθι, πίν. 48, 49, 53, 54), ἐνῶ καὶ ἡ ὅλη χάρις καὶ τρυφερότης εἶναι σαφῆς Πραξιτέλειος χαρακτῆρ.

Ἐν τούτοις ἡ στήλη δὲν ἀνήκει εἰς τὸν 4ον π.Χ. αἰ. Ἡ μορφὴ τοῦ νέου δὲν ἔχει πλέον τὸν ἐνιαῖον, ρυθμικὸν παλμὸν τῶν Πραξιτελείων καὶ ἄλλων ἔργων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Βασικὴ αἰτία εἶναι ἡ μετατροπὴ τῆς στάσεως καὶ ὁ τονισμὸς τῆς μιᾶς πλευρᾶς (ἀριστερὸν σκέλος — ἀριστερὰ χεῖρ καὶ κίων).

Ἡ νέα στάσις ἀναφαίνεται ἤδη εἰς τὸν 4ον π.Χ. αἰ., ὅπως λ.χ. τὴν Δημοκρατίαν τοῦ νέου ἐκ τῆς ἀγορᾶς ἀττικοῦ ψηφίσματος τοῦ 336 π.Χ. κατὰ τῆς τυραννίδος (AJA. 1953, πίν. 29, 7) ἢ Δημοκρατία ὅμως κρατεῖ ἀκόμη τὸν ἐνιαῖον, δυναμικὸν παλμὸν τοῦ 4ου αἰῶνος. Ὁ νέος τῆς Ροδιακῆς στήλης μὲ τὴν «σπασμένην φόρμαν» του ἀνήκει μᾶλλον εἰς τὴν πρώι-

μον ἑλληνιστικὴν γενεὰν τοῦ Δημοσθένους τοῦ Πολυεύκτου (βλ. HORN, *Stehende weibliche Gewandstatuen in der hellenistischen Plastik*, σ. 4-5), τοῦ Αἰσχίνου (τελευταία ὀρθότερα χρονολόγησις ὑπὸ V. ROULSEN, *Portraits Grecs* ἀρ. 25, σελ. 54, εἰς τὸ 280 π.Χ. μετὸν Δημοσθένη καὶ τὸν Ὀλυμπιόδωρον) κλπ.

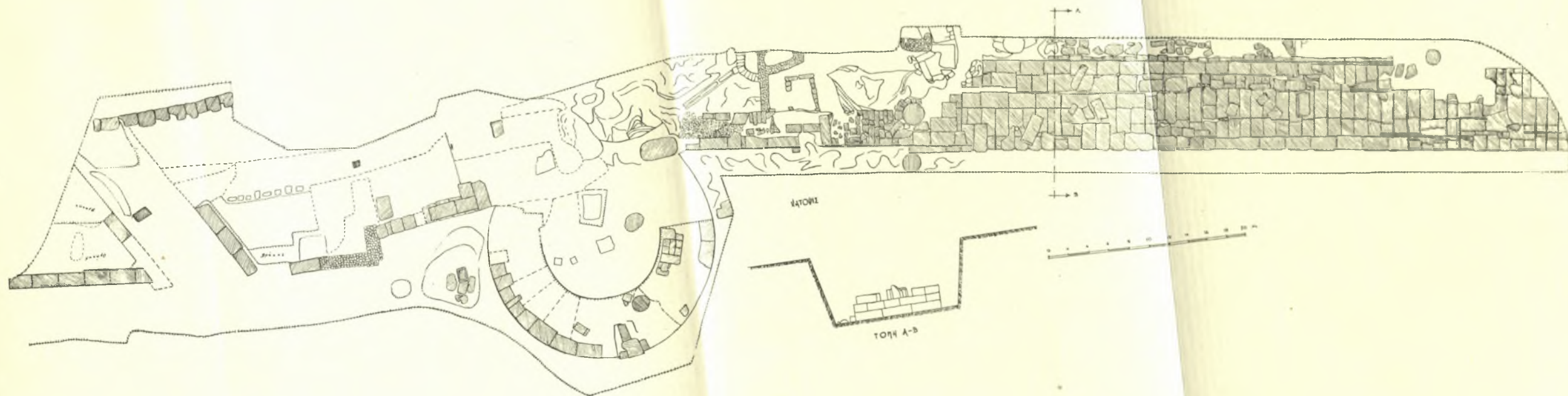
Εἶναι γνωστόν, ὅτι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., οἱ υἱοὶ τοῦ Πραξιτέλους Τίμαρχος καὶ Κηφισόδοτος εἰργάσθησαν εἰς τὴν Κῶ διὰ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ βωμοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ (μεταξὺ 285 καὶ 280, BIEBER, *Jahrb.* 1923-24, σελ. 271· βλ. καὶ BIEBER, *Sculpture of the Hellenistic Age*, σελ. 20-1). Ἡ ἐπίδρασις ὅμως τοῦ Πραξιτέλους ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὴν Ρόδον, ὅπως ἀποδεικνύουν ἔργα ἀνευρεθέντα ἐπὶ τῆς νήσου καὶ ἐπὶ τῆς γειτονικῆς Χάλκης (BIEBER, *Sculpture*, σελ. 124-5). Ὅτι ἀρκετοὶ Ἀθηναῖοι καλλιτέχναι εἰργάζοντο εἰς τὴν Ρόδον τὸν 3ον π.Χ. αἰ. μαρτυροῦν αἱ ἐπιγραφαὶ (Διοπέιθης, Πείθανδρος, Ἀρχέστρατος, Διονυσόδωρος· βλ. Lindos, II, 1, σελ. 51) μερὶς δ' αὐτῶν ἀσφαλῶς ἀνήκεν εἰς τὸν Πραξιτέλειον κύκλον.

Πάντως ἡ στήλη δὲν εἶναι ἔργον Ἀθηναίου, ἀλλ' ἐντοπίου τεχνίτου:

α) Ἡ στήλη στερεῖται τῆς ἀσθηρᾶς τεκτονικῆς μορφῆς τῶν ἀττικῶν στηλῶν. Οὕτω λείπουν αἱ πλάγαι παραστάδες τοῦ συνήθους ναϊδιοσχήμου τύπου τῶν ἀττικῶν στηλῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., τὸ κεντρικὸν ἀκρωτήριο εἶναι, ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀέτωμα, δυσαναλόγως μέγα, τέλος ἡ ἀνάγλυφος παράστασις πατεῖ ἐπὶ εἰδικῆς, προεξεχούσης πλακόσ, ἀντὶ νὰ χρησιμοποιῆται πρὸς τοῦτο τὸ κάτω μέρος τῆς στήλης. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐπιτυγχάνεται ἡ πλήρης ἀνεξαρτησία τῆς παραστάσεως ἔναντι τῆς στήλης, ἡ ὁποία τίθεται εἰς ἐντελῶς δευτερεύουσαν μοῖραν καὶ χάνει τὴν πραγματικὴν ὑπόστασίν της (βλ. WEICKERT εἰς *Zur griechischen Grabstele*, *Festgabe A. v. SALIS*, σελ. 150).

β) Ὁ καθαρῶς «ἰωνικός» χαρακτήρ τοῦ ἔργου εἶναι ἔκδηλος τόσον εἰς τὴν ρευστότητα καὶ τὴν ἔλλειψιν οἰασδῆποτε σαφοῦς γραμμῆς, ὅσον καὶ τὴν μεγάλην τρυφερότητα καὶ ἀπαλότητα τῶν ἐπιφανειῶν (βλ. PFUHL, *Spätionische Plastik*, *Jahrb.* 1935 σελ. 9 κ.ε. ἰδίως σελ. 11). (Γ.Σ.Δ).

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΝΤΗΣ

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ τεύχους τοῦ Μ. λιμένος τῆς Ρόδου κατὰ τὸ 1954.